

ГАЛИЧИНА ТА ВОЛИНЬ У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ДО 800-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Фонд "Сейбр-Світло", Львів
за підтримки
"Фонду сприяння демократії"
Посольства США, Київ

Володимир Петегирч

ПОЧАТКИ БЕЛЗА І БУСЬКА ТА ФОРМУВАННЯ ЇХ СОЦІАЛЬНО- ТОПОГРАФІЧНОЇ СТРУКТУРИ В X-XIV СТ.

Белз і Буськ (два містечка сучасної Львівщини) належать до найдавніших міст предковічної Волинської землі. Вони вперше згадуються у літописі відповідно під 1030 та 1097 рр. Ці міста впродовж своєї майже тисячолітньої історії все ж зберегли суттєві елементи первісної структури княжої доби.

Для вивчення функціонально-просторової структури Белза важливе значення мають відомості¹, зібрані на початку 30-х років ХХ ст. археологом-аматором Л. Чачковським. Перші польові дослідження в різних частинах міста провів у 1935-1936 та 1938 рр. відомий український археолог Я. Пастернак². В 1963 р. оборонні споруди Белза, вже значною мірою поруйновані, вивчав П. Раппопорт³. Систематичні археологічні розкопки, здійснені експедицією Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної Академії Наук України) у 1974, 1979-88 рр., разом з результатами попередніх студій, дозволяють відтворити процес виникнення та соціально-топографічну структуру княжого міста.

За матеріалами археологічних досліджень встановлено, що зародження Белза розпочалося приблизно у середині Х ст.⁴ Окремі об'єкти та керамічний матеріал цього часу, виявлені на території майбутнього городища в ур. Замочок та у південно-східному напрямку від нього в ур. За рікою, свідчать про існування найдавнішого поселення, яке поклало початок виникненню міста і кристалізації його функціонально-просторової структури.

У центральне містоутворююче ядро перетворилося поселення в ур. Замочок, яке знаходилося у найбільш зручних топографічних умовах і займало домінуюче положення серед усіх придатних для заселення

ділянок. У першій половині XI ст. тут була споруджена фортеця, оточена потужним валом з дерев'яними зрубними конструкціями, засипаними землею, до яких з внутрішнього боку прилягали житлові та господарські будівлі. Одночасно була прокладена головна вулиця на дитинці у вигляді дерев'яної мостової, що перетнула його по діагоналі. У північно-західному куті вона закінчувалася воротами-в'їздом на дитинець. Вздовж неї з обох боків збереглися виразні сліди забудови.

Із східного боку до дитинця прилягало пригороддя – окольний град, найстарші матеріали з якого теж сягають XI ст.⁵ Кільцевий вал довкола дитинця та окольного граду був споруджений одночасно і охоплював укріплену частину міста загальною площею сім га. Окольний град відділявся від дитинця валом і ровом, які зараз майже повністю знівельовані. Час поділу городища на дві частини поки що не встановлений. Така форма оборонних споруд, розташованих на порівняно рівнинній місцевості, була досить ефективною, бо дозволяла вести фронтальну стрільбу з міських стін по всій довжині валу.

Розкопки дозволили переглянути питання про в'їзд на городище. Л. Чачковський вважав, що він знаходився у північно-східному куті і вів на пригороддя, з якого можна було дістатися на дитинець через ворота у внутрішньому валі. Нашими дослідженнями встановлено, що на дитинець можна було проникнути через ворота у північно-західному куті дитинця, які виводили на основну дорогу-мостову фортеці.

Обороздатність фортеці підвищувалася завдяки водним перешкодам (рукави ріки Солокії, штучно викопані та наповнені водою рови), які оточували її з усіх боків. Цей факт засвідчують письмові джерела, що стосуються навіть пізніших часів. Так, у 1352 р., коли угорські війська облягали Белз, “один з вояків у повному озброєнні поспішив скорими кроками до ровів названого замку (в котрім біг ріки закручувався й обіймав сам замок), кинувся у хвилі згаданого рову, дістався до мурів названого замку й завзято воював”⁶.

Утворення добре укріпленого соціально-топографічного центру міста стало визначальним фактором його функціонально-просторової розбудови. Поряд з фортецею та довкола неї формуються посадські частини міста, виникають нові райони.

У південно-східному напрямку від городища, на правому березі ріки Солокії, на місці невеликого поселення X-XI ст. розростається один з

посадських районів (рис. 1,2). Тут відкрито культурний шар товщиною 1,5 м, датований XI-XIII ст. з типово міськими знахідками, рештки наземних будівель XII-XIII ст.⁷ Цей район тягнеться вузьким пасмом по підвищеній частині правого берега р. Солокії аж до ур. Гора. Окремі його ділянки мають назви “Загребля” та “Могили”. Тут знаходився, мабуть, один з міських некрополів, який почав функціонувати у другій половині XI ст. На користь цієї версії вказують поховання, виявлені при земляних роботах. Ще один могильник розміщувався на північний схід від Белза біля Жужелян, де відкрито великий курган “Могила” та сліди багатьох менших курганів, які тепер вже розорані (рис. 1, 3).

У ур. Гора, що розташоване в 1,2 км від городища вниз по течії р. Солокії, на її правому березі, існувало поселення XI-XIII ст.⁸ Вигідне топографічне розміщення на високому пагорбі над самим берегом ріки, можливо, вказує, що його мешканці, крім інших занять, контролювали доступ до міста водним шляхом від р. Буг (рис. 1, 4).

Найбільш посадський район стародавнього Белза займав велику територію, що знаходилася за 350 м на північний захід від фортеці на видовженому підвищенні між р. Річицею з північного боку та р. Солокією з півдня, в центральній частині сучасного міста (рис. 1, 5). Він почав освоюватися з XI ст. Культурний шар XI-XIV ст. виявлено по краях підвищення, у місцях, вільних від забудови (ур. Салаківщина, Острівок, біля дороги у с. Заболоття). Цей посад був сполучений з дитинцем дерев'яними помостами, прокладеними по заболоченій низовині, де в пізніші часи була насипана гребля і прокладена дорога, що поєднувала Замочок з основною частиною міста. З напрямком цієї дороги збігається головна вулиця – мостова, що вела з дитинця до найбільшої частини княжого міста. Це свідчить про традиційність планувальних тенденцій Белза впродовж багатьох століть. Очевидно, зовсім не випадково на території найбільшого торговельно-ремісничого посаду в пізньосередньовічний період виріс Ринок, були збудовані церкви, костели та монастирі.

У княжу добу інтенсивно освоюються також інші підвищені ділянки серед заболоченої місцевості. Одна з них розташована за 400 м на південний захід від Замочка в ур. Клименщина (рис. 1,6). Археологічні дослідження, проведені у 1936 та 1987 рр., показали, що перші поселен-

ці з'явилися тут вже в XI ст. Бурхливо розвивається цей район у XII-XIII ст., коли споруджується і функціонує монастир св. Климентія, поруч з яким виростає могильник. Досліджено 35 інгумаційних поховань із західною орієнтацією, Під голову одного з похованих був покладений камінь. Випадково виорювали тут і підплитові поховання⁹.

У XII-XIII ст., часі найбільшого розквіту, місто охопило територію на лівому березі р. Річиці (рис. 1,7). В ур. Монастирище на мисовому підвищенні овальної форми розміром 210 x 120 м відкрито поселення міського типу з багатими знахідками у культурному шарі та в одній із будівель XII-XIII ст. (залізни писала, кістяний гребінь, глиняний підсвічник і світильник, зооморфна глиняна ручка від посудини). Після монголо-татарської навали тут виник могильник, на якому розкопками 1938 та 1987 рр. досліджено 55 інгумаційних поховань із західною орієнтацією. Вони розміщувалися рядами. Більшість поховань безінвентарні, в декількох під голову покладено камінь. Стратиграфічні спостереження та окремі речі, знайдені біля жіночих поховань (бронзовий гудзик, скроневі кільця), датують могильник XIII-XIV ст. Одне скорчене поховання, орієнтоване головою на південь, розташоване окремо від основної групи захоронень. Його можна інтерпретувати як поховання чаклуна. Такі поховання інколи трапляються на могильниках княжої доби.

Найдалі від фортеці знаходилося приміське поселення XII-XIII ст. в ур. Трійця. Воно займає овальне підвищення розміром 160 x 140 м. на лівому березі р. Річиці (рис. 1,8). Подібно як і в ур. Монастирище, тут у другій половині XIII ст. виникає могильник. Розкопками 1988 р. відкрито чотири інгумаційні поховання, орієнтовані головою на захід.

Певна відокремленість окремих структурних частин міста, зумовлена специфічними природно-географічними особливостями місцевості, не привела до їх ізоляції, вони становили єдиний міський організм. Зв'язок між окремими районами міста підтримувався, мабуть, з допомогою дерев'яних помостів, кладок і мостів, прокладених через болота та водні перешкоди, подібно, як це мало місце у сусідньому Червені¹⁰. Важливу роль відігравав також водний транспорт, який служив як для місцевих потреб, використовуючи сполучені між собою р. Солокію та Річицю, так і для торгівлі, що здійснювалася завдяки

виходу р. Солокії до важливої торговельної артерії того часу – річки Буг.

Аналіз археологічних джерел з різних частин міста та з його околиць показує, що формування соціально-топографічної структури Белза відбувалося подібно до інших міст Південно-Західної Русі. Найдавніші матеріали, що характеризують історичне ядро, з якого почалося місто, концентруються в районі ур. Замочок. Під захистом фортеці, що виникла тут, виростають посадські частини, поступово заселяються всі придатні для життя підвищення, миси по берегах річок, на яких розміщувалися окремі поселення, церкви, монастирі, могильники. Найбільш інтенсивно Белз розвивається у XII-XIII ст., коли він став центром невеликого князівства. Ріст міста відбувається як за рахунок внутрішнього потенціалу, так і завдяки припливу населення з навколишніх сільських поселень (Куличків, Острів, Хлівчани, Сілець, Реклинець та інш.), які припиняють своє існування переважно у другій половині – кінці XI ст.

Стародавній Буськ, хоч і з'являється на сторінках літопису більш ніж на півстоліття пізніше від Белза, традиційно вважався старшим і пов'язувався з центром племені бужан¹¹. Питання про ідентифікацію сучасного міста з літописною згадкою є остаточно вирішеним. Однак наявність у цьому населеному пункті аж трьох городищ (Велике, Мале і в ур. Воляни) ускладнює проблему, пов'язану з конкретною прив'язкою одного з них до першого повідомлення письмових джерел.

Окремі вчені (Р. Якимович, О. Ратич)¹², говорячи про літописне місто, пов'язували з ним Мале городище, розташоване на лівому березі Бугу, біля впадання у нього р. Полтви (рис. 2,8). З цим городищем та з городищем на Волянах пов'язував княжий Буськ Б. Януш¹³. У своїй неопублікованій праці Л. Чачковський вважав найдавнішим літописним містом Велике Городище і вказував на інші ділянки, зайняті міською територією¹⁴. П. Раппопорт дотримувався цієї ж думки, обмежуючи однак його структуру тільки цим городищем¹⁵. В деяких історичних працях ще й тепер побутує перша і найбільш неточна версія¹⁶.

Археологічні дослідження, проведені експедиціями Інституту українознавства НАН України у 1983, 1986, 1988-89 рр., пояснюють ряд питань, що пов'язані з виникненням і функціонально-просторовим

розвитком цього цікавого, але все ще мало вивченого міста, реконструювати його соціально-топографічну структуру на різних етапах.

Найдавніша традиція заселення міста пов'язана з неукріпленим поселенням VIII-IX ст. у центральній частині міста біля новозбудованої церкви Петра і Павла (рис. 2, 5) та поселеннями, які існували на Великому городищі та поруч з ним, в ур. Ліпибоки і в районі церкви св. Параскеви (рис. 2, 1,2,3,4). Тут виявлені житлові та господарські об'єкти, датовані X-XI ст.¹⁷

Центральним містоутворюючим ядром стало Велике городище, розміщене на частині підвищення, відтятій з півдня і півночі двома глибокими ровами, а від заходу та сходу – долинами р. Полтви і Західного Бугу. Городище має вигляд неправильного чотирикутника розмірами 400 x 180 м.

Вал висотою в окремих місцях 3 м і шириною в основі до 14 м зберігся тільки з південного боку. На городищі відкрито три заглиблені житла і зібрано багатий речовий матеріал з культурного шару X-XIII ст., який сягає глибини 1,5-1,7 м. Одне з жител, що перекрите валом, датується кінцем X – першою половиною XI ст. Це дозволяє віднести час побудови оборонних споруд не раніше ніж до середини XI ст.¹⁸

За глибоким ровом з північного боку до цього городища прилягає друга ділянка площею 2,8 га, на якій простежено культурний шар XI-XIII ст. потужністю 1,2-1,4 м., а над самим лівим берегом Бугу виявлені найстарші матеріали VIII-IX ст. (рис. 2,5). Матеріали XII-XIII ст. зафіксовані ще далі на північний схід від городища, на території, зайнятій палацом, та в найвище розташованій частині старого міста у районі площі Ринок та церкви св. Миколая (рис. 2,6,7). Всі ділянки, на яких розбудовувалося місто, були дуже вигідні в топографічному плані та добре захищені густою сіткою річок (Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна), багатьма штучно викопаними і заповненими водою каналами і ровами. Історики мали всі підстави назвати Буськ “Галицькою Венецією”.

У міському парку біля впадіння Полтви у Буг розташоване Мале городище приблизно круглої форми з майже повністю знищеними оборонними спорудами (рис. 2, 8). Слабі сліди рову ледь простежуються з південного боку. Археологічні знахідки з культурного шару XI-XIV ст.,

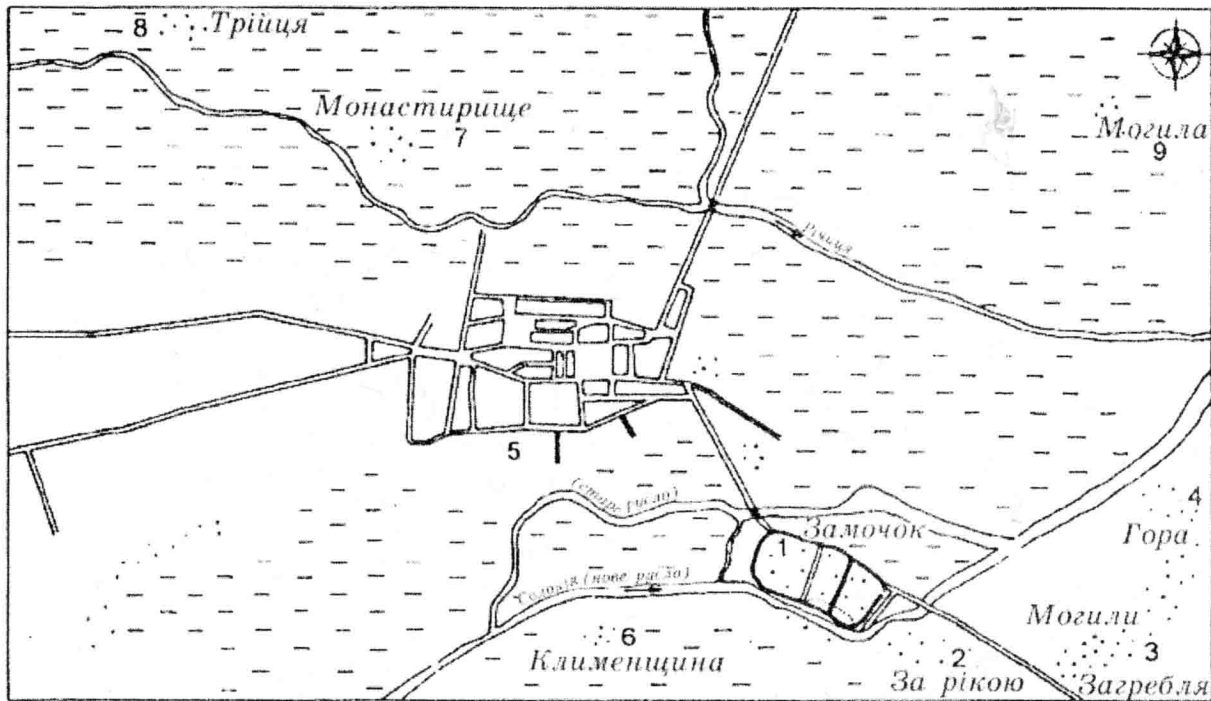
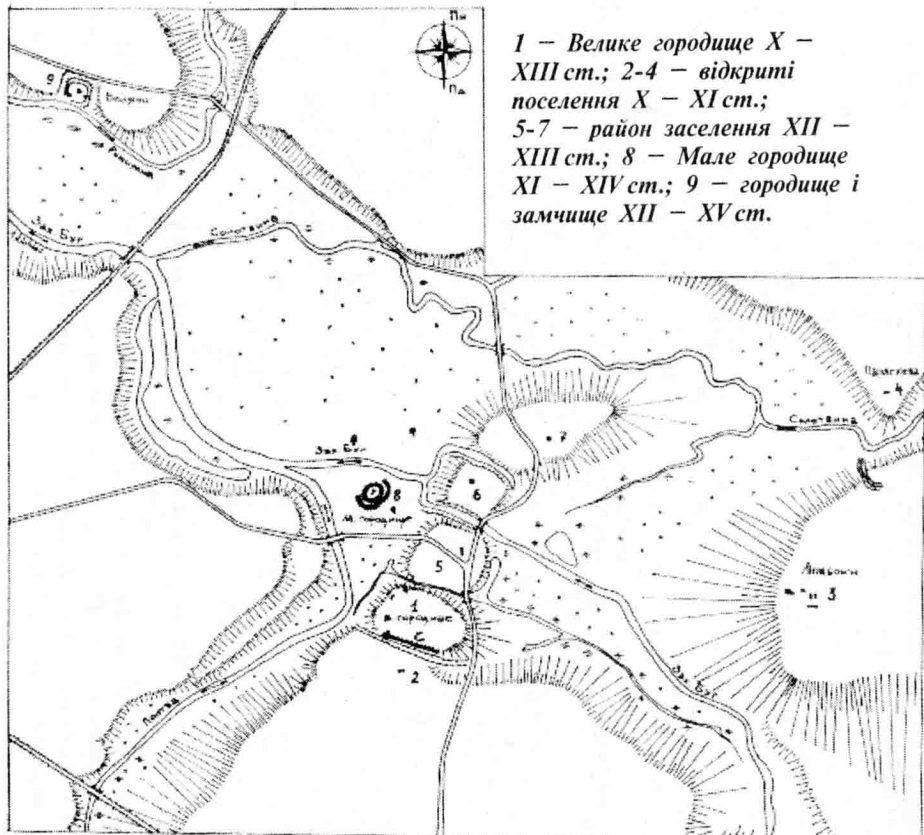

Рис. 1. Соціотопографічна структура поселенського комплексу Белза (за Л.Чачковським з доповненнями автора).

- 1 — городище Белза з 1-ої пол. XI ст.; 2 — поселення XI — XII ст. і посад XII — XIII ст.
 3 — могильник II половини XI — XIII ст.; 4 — поселення XI — XIII ст.; 5 — поселення XI — XIV ст.;
 6 — монастирище і могильник XI — XIII ст.; 7 — поселення XII — XIII ст. і могильник XIII — XIV ст.;
 8 — поселення XII — XIII ст. і могильник XIII — XIV ст.; 9 — курган Могила

Рис. 2. Соціотопографічна структура поселенського комплексу Буська X – XIV ст. (за М.Филипчуком з доповненнями автора).

серед яких особливо багато зброї XIII-XIV ст., вказують на його роль як військового пункту, котрий контролював доступ до головної частини міста по Бугу¹⁹.

За 1,5 км на північний захід від міста в ур. Воляни досліджувалося третє городище (рис. 2,9). Воно займає високий мис правого берега р. Рокитни. Городище має приблизно квадратну форму розміром 32 x 30 м і оточене по всьому периметру валом висотою до 3 м та шириною в основі 10-12 м. Його центральну частину займає дерев'яна церква св. Онуфрія. З північного, західного та східного боків городище було додатково захищене глибоким ровом. В'їзд на городище відзначений на місці розриву валу у південно-західному куті. П. Раппопорт стверджував, що на цій пам'ятці культурний шар періоду Київської Русі відсутній²⁰. Розвідковими розкопками відкрито сліди дерев'яних конструкцій у валі, матеріали XII-XIII ст. (зброя, залізний трубчастий замок, фрагменти амфор) та знахідки XIV-XV ст. Городище було, очевидно, феодальним замком, резиденцією буських князів, яких згадують для цього часу письмові джерела. В давнину ця місцевість мала назву "Бабинець"²¹. Ця назва, а також сліди слов'янського поселення з ліпною керамікою, що розташоване поруч, можуть вказувати на сакральне призначення цієї місцевості ще в язичницьку добу.

Розкидані в різних частинах міста і за його межами поселення, серед яких добре відоме в науковій літературі селище у Ріпневі, що знаходиться за 5 км на північний захід від міста, припиняють своє існування в XI ст.²² Це пов'язане, мабуть, з переселенням мешканців цих поселень у стародавній Буськ та інтенсивним територіальним і економічним розвитком цього міста.

Порівняння соціотопографії та урбаністики Белза, Буська та інших міст, які виникли приблизно в один і той же час, вказує як на спільні, так і специфічні їх ознаки. Белз і Буськ є яскравим прикладом такого шляху розвитку, коли з центрального ядра, що виросло на місці найдавнішого поселення, міста розростаються та досягають найбільшого розквіту і територіального розширення у XII-XIII ст. В обох містах дуже вдало використано водні артерії, штучні рови, канали з водою з метою зміцнення обороноздатності як самих твердинь, так й інших ділянок міста. Подібний спосіб розбудови міст відомий як на сусідніх, так і більш

віддалених землях східних та західних слов'ян. Три городища у Буську виділяють його серед інших міст Волинської землі. Подібну ситуацію маємо у племінному центрі деревлян – Іскоростені, де зафіксовано чотири городища²³. Буські городища потребують додаткового вивчення з метою остаточного визначення часу їх появи та функціональних особливостей.

Белз і Буськ серед багатьох інших історичних міст заходу України, завдяки збереженості елементів найдавнішого планування, історичного ландшафту, характерної топо-і гідронімії і т. п., вимагають посиленого вивчення та надійної охорони.

- 1 Чачковський Лев. Княжий Белз // Записки НТШ. – 1936. – Т. СПУ. – С. 15-31.
- 2 Пастернак Ярослав. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 647-650.
- 3 Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – Вып. 140. – С. 64-65.
- 4 Петегирич В. М. Белз // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев, 1990. – С. 129.
- 5 Петегирич В. М. Раскопки в древнем Белзе // Археологические открытия 1974 г. – М. – 1975. – С. 337-338.
- 6 Грушевський Михайло. З облоги Белза в 1352 р. // Записки НТШ. – 1906. – Т. LXXVI. – С. 158-159.
- 7 Петегирич В.М. Белз. – С. 128.
- 8 Петегирич В.М. Раскопки летописного Белза // Археологические открытия 1979. – М., 1980.
- 9 Пастернак Ярослав. Археологія України. – С. 649.
- 10 Urbański A. Czermno-Kolonia // Informator archeologiczny. -Warszawa, 1986. – S. 120.
- 11 Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 322-323.
- 12 Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego // Rocznik Wołyński; 1933. – №.III. – S. 15-16; Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С. 19-20.
- 13 В.К. Княжий город Буськ // Свобода, 1918. – Ч. 24. – С. 5.
- 14 Чачковський Лев. Княжий Буськ. Рукопис / Архів Інституту українознавства НАН України/.
- 15 Раппопорт П.А. Военное зодчество..., С.39.
- 16 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв. – К., 1985. – С. 36.
- 17 Филипчук М.А. Звіт про роботу Буської госпдогвірної археологічної експедиції у 1988 р.; Петегирич В.М. Звіт про роботу Буської госпдогвірної археологічної експедиції у 1989 р. (Звіти зберігаються в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України).

18 Корчинский О.М., Петегирич В.М. Исследования летописного Бужска // Археологические открытия 1984. – М., 1986. – С.251-252.

19 Корчинский О.М., Петегирич В.М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье // Археологические открытия 1986 г. – М., 1988. – С. 289-290.

20 Раппопорт П.А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1962 г. – С.5.

21 Кравцов С.Р. Історія розвитку та проблеми збереження містобудівної спадщини Буська // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції, 11-12 травня 1990 р. – Львів, 1990. – С.8.

22 Ауліх В.В. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с.Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник. – К., 1958. – С.49.

23 Древнерусские поселения среднего Поднепровья. – К., Наукова думка, 1984. – С.30-31.